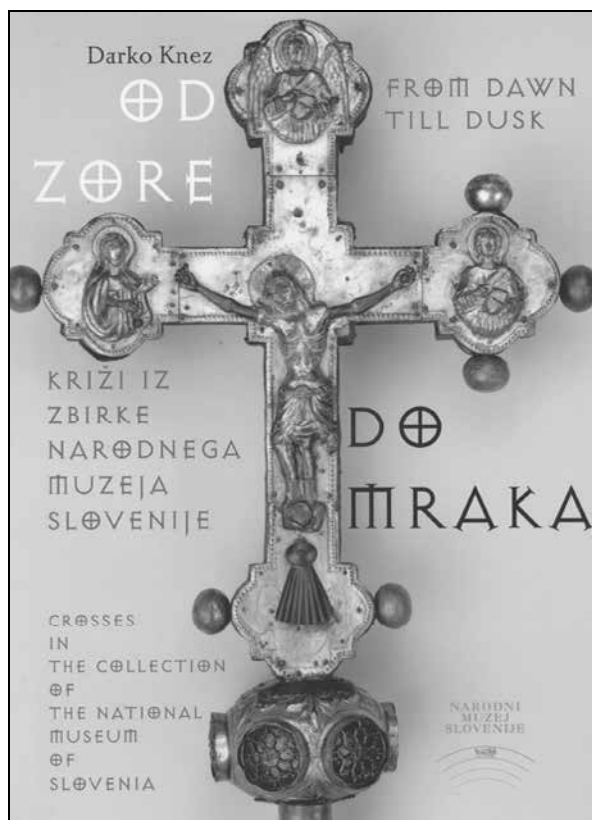

Darko Knez: Od zore do mraka. Križi iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije / From Dawn till Dusk. Crosses in the Collection of the National Museum of Slovenia. Ljubljana : založba NMS, 2010, 208 strani.

Ob koncu leta 2010 je v zbirki Viri – Gradivo za materialno kulturo Slovencev, ki ga kot eno izmed svojih periodik izdaja Narodni muzej Slovenije (NMS), izšel osmi zvezek, v katerem avtor Darko Knez predstavlja zbirko križev, ki jih hranijo na Oddelku za zgodovino in uporabno umetnost v NMS. Darko Knez, zgodovinar, etnolog in kulturni antropolog je muzejski svetovalec v Narodnem muzeju Slovenije, kjer skrbi za zbirki devocionalij in glasbil, ter vodi Oddelek za zgodovino in uporabno umetnost. S preučevanjem devocionalij se ukvarja že dvajset let. Njegove raziskave segajo od antike do sedanjosti in so bile predstavljene na različnih razstavah ter v številnih monografijah in drugih publikacijah.

Križ, sicer geometrična figura, je eden od najstarejših človekovih simbolov in je uporabljen v mnogih religijah, najbolj pa je znan v krščanstvu. Pomen krščanskega križa je v Jezusovi smrti in obsojbi s križanjem in verovanjem v njegovo vstajenje od mrtvih. Križi so tudi pomemben vir za preučevanje ljudske pobožnosti in duhovnosti.

Vsi križi, ki so predstavljeni v tej knjigi, so del velike zbirke devocionalij Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost Narodnega muzeja Slovenije. Knjigo je avtor razdelil na dva dela. V prvem delu je študija o križih, v drugem, kataloškem delu knjige pa je predstavljen izbor zbirke križev. Avtor je, kadar je bilo mogoče, upošteval kronološko razvrstitev predmetov. Vsi križi so fotografirani. Za visokokakovostne slike muzealij je poskrbel muzejski fotografski mojster Tomaž Lauko. Oba dela knjige, natisnjene na zelo kvalitetnem papirju, spremlja sočasni angleški prevod prevajalke Tanje Kuret, za izjemno oblikovanje pa je odgovoren Borko Tepina.

Križi, ki jih avtor obravnava, so se nabrali v 190 letih delovanja Narodnega (nekdanj Deželnega) muzeja in danes predstavljajo zbirko, ki obsega več kot 400 kosov. Najbogatejša je »Grebenceva zbirka«, ki je bila sicer razdeljena med Etnografski in Narodni muzej, vendar je v njej ostalo 153 križcev. Večina križev, ki so prišli v muzej po različnih poteh, je iz 19. in 20. stoletja. Pri starejših pa se pojavi problem njihovega datiranja, ki se lahko rešuje z datacijo najdb arheoloških izkopavanj in njihovimi bližnjimi analogijami ali pa s stilno analizo, ki pa je zelo vprašljiva.

Križ je bil v antiki naprava za kaznovanje upornikov in gusarjev, kar pa je bilo ukinjeno pod prvim krščanskim vladarjem Konstantinom I., ko se je križ uveljavil kot simbol krščanstva nasploh. Na tem mestu bi lahko dodali simbol krščanstva, ki so ga kristjani uporabljali pred križem in ga avtor iz meni neznanega razloga ne omenja. Zgodnji kristjani so namreč kot skrivni simbol uporabljali znamenje ribe oziroma Jezusove ribe, ki pride iz grške besede za ribo »Ichthys«. Beseda namreč vsebuje začetnice IHS, ki imajo sicer več pomenov, najbolj razširjen pa je »Jesus hominum salvator« – Jezus človeški odrešenik.

Rimski cesar Konstantin se je po svojem videnju v sanjah, ko je dobil od Kristusa sporočilo, da bo v tem znamenju zmagal, odločil, da bo zamenjal vojaško zastavo – prapor. Staro zastavo »vexillum« je zamenjal z novo »labarum«, ki je bila škrlatne barve, na kateri je bil Kristusov monogram »XP« – kristogram, sestavljen iz grških črk X-hi in P-ro, ki je bil včasih uokvirjen z vencem. Simbol je bil v srednjem veku interpretiran kot PAX oziroma mir.

Križ je postal kulturni predmet krščanstva že v 1. in 2. stoletju in se je skozi stoletja kot tak tudi najbolj uveljavil. V zgodnjem srednjem veku se na križih pojavljajo tudi figure, kot so jagnje, Kristusova glava v medaljonu, Kristus na križu itd.

V nadaljevanju naletimo na obširen prikaz krajev in običajev, kjer so se pojavljali križi. V srednjem veku najdemo križe na cerkvah, kupolah, zvonikih, nagrobnih spomenikih in povsod tam, kjer je bilo treba opominjati na prisotnost Boga. Pojavijo se tudi v arhitekturi v tlorisih cerkva, v samostanih kot

križni hodniki – s streho pokriti, navadno obokanimi hodniki okrog pravokotnega dvorišča. Opisni in slikovni prikaz vseh vrst križev na dveh straneh omogoča hitro in natančno prepoznavnost posameznega simbola. Pri nekaterih vrstah križev je opisana tudi njihova specifična simbolika in namen uporabe, ki je v nekaterih obdobjih in v nekaterih krajih izstopala. Tako se na primer v vzhodni – pravoslavni cerkvi postopoma ustali križ z dvema oziroma tremi prečnimi gredmi. Čeprav obstaja še veliko drugih in novejših oblik križev, nam avtor predstavi dvajset najpomembnejših.

Napisi na križih se najpogosteje pojavljajo kot kratice in temu je namenjeno samostojno poglavje, kjer so na petih straneh razložene in prevedene najobičajnejše formule v latinščini, grščini ali v cirilici. Uveljavljeni napisi se pojavljajo na averih ali reverih križev, spodaj ali zgoraj in sporočajo molitve, pesmi sporočila, lamentacije in pohvale.

Križi obeski so se tako kot svetinjice uporabljali kot ženski okras in nakit, obenem pa so bili tudi kot izraz religioznosti nošeni nad obleko. Drugače je bilo med kmečkim prebivalstvom, kjer so imeli obeski simboličen ali celo čarodejno varovalen pomen in so jih zato nosili pod obleko. Avtor v tekst spretno vpleta razlage specifične rabe različnih vrst križev, kot so karavaka, jeruzalemski, malteški, Sebastijanov in drugi križi – obeski. Nekateri se rabijo ob posebnih priložnostih – proti boleznim, zaščita proti naravnim nezgodam ... ali na posebnih krajih – romanja, grobovi. Nekateri imajo funkcijo amuleta in nekateri predstavljajo vraževerne obeske. Namesto dolgoveznega naštevanja so izbrani le posamezni pomembnejši križi in njihove zgodbe, ki so razložene v tekstu, manj pomembni pa ostanejo v številnih opombah.

Pri raritetah zbirke devocionalij ne moremo spregledati »breverla«, redkega primera iz zbirke NMS, ki izvira iz leta 1635. Ta zgibani list z zagovori, magičnimi izreki in svetimi podobami je shranjen v dekoriranem svilenem etuiju.

Posebne vrste križev, kot so karavaka križi, misijonski križi, ruski križi in križi relikvariji, so detajlno predstavljene v samostojnih poglavjih. Vsaka vrsta križa ima svoje bolj ali manj legendarno poreklo, ki pa je ponekod (karavaka) preraslo v čaščenje kulta. Ker je nekaj križev iz zbirke NMS relikvirijskih in ker je v zbirki nekaj potrdil o avtentičnosti relikvij, so relikvije in relikvirijski predstavljeni posebej. Relikvirijski je lahko stoječi križ ali pa obesek »enkulpion«/pectoral.

Novo vlogo je križ dobil s pojavom rožnih vencev, ki so v 19. stoletju postali najbolj množično proizvajana devocionalija – enostavna za revne, bogato okrašena za višje sloje. Posebej so obravnavani tudi procesijski križi, stoječi križi in razpela, ki so od 19. stoletja dalje postala običajni del notranje opreme kmečkih hiš in so predstavljala nekakšen

hišni oltarček. Ta, večinoma rezbarska dela, predstavljajo najbolj množično izdelovano devocionalijo v slovenskem prostoru.

Zadnje poglavje študije je posvečeno naravoslovnim analizam muzejskih predmetov s poudarkom na tako imenovanih nedestruktivnih metodah (RTG, XRF), ki omogočajo kvalitetno konzerviranje in restavriranje kovinskih arheoloških predmetov, ne da bi se ti poškodovali. Dodana je tabela XRF-analize devetih izbranih križev, kjer dobimo natančen vpogled v vsebnost določenih kovin posameznih križev.

Drugi del knjige predstavlja obširen, 130 stranski katalog, v katerem so križi razvrščeni kronološko od 10. stoletja do najnovejše dobe. Posamezna kataloška enota vsebuje standardne podatke o predmetu, ki jih spremlja visokokakovostna fotografija. Pri zanimivejših kosih je fotografirana tudi zadnja stran predmeta. Kataloški del je razdeljen na tri skupine: križi obeski, stoječi križi in ostali, ki ne sodijo v nobeno od prvih dveh skupin. Znotraj skupin so predmeti razdeljeni v druge podskupine glede na ikonografske, stilne in tipološke ter materialne podobnosti. Večina od predstavljenih križev je na ogled v stavbi Narodnega muzeja na Metelkovi.

Knjiga »Od zore do mraka« s svojo slikovitostjo, s kratkim, a jedrnatim besedilom predstavlja najbolj razširjen simbol zahodnega sveta tako strokovni kot tudi laični publiki. Poleg umetnostnozgodovinskega vidika nam avtor skozi opise najrazličnejših šeg in navad po slovenskih pokrajinah povezanih s križi približa tudi etnološki pogled na tematiko, ki nas skozi kratke zgodbe spontano vpelje v skoraj pozabljene zaklade dediščine naše ljudske kulture. Zato menim, da je omenjena knjiga dragocen prispevek za preučevanje materialne in ljudske kulture. Dobrodošla bo tudi kot pripomoček pri primerjavi gradiva na izkopavanjih.

Mitja Potočnik

Marko Planinc, Irena Ivančič Lebar: Hrastnik. Celje : Fit Media, 2010, 121 strani.

Občina Hrastnik je širši Sloveniji znana predvsem po svoji rudarski in industrijski preteklosti (ter nekaterim morda še po olimpijcu Petru Kauzerju). To niti ni presenetljivo, saj sta industrija in rudarjenje pustila pomemben pečat tako v občini Hrastnik kot tudi v drugih dveh zasavskih občinah (Zagorje ob Savi in Trbovlje). Pa vendar – lahko obiskovalec v Hrastniku res vidi zgolj ostanke nekdanjega pomembnega rudnika? Je celotno okolje degra-